

Акматов К.К.

**АВТОБИОГРАФИЯЛЫК ПРОЗАНЫН ДҮЙНӨЛҮК
АДАБИЯТТА ӨНҮГҮШҮ**

Акматов К.К.

**РАЗВИТИЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ
В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

К.К. Akmatov

**DEVELOPMENT OF AUTOBIOGRAPHICAL PROSE
IN THE WORLD LITERATURE**

УДК: 82.282.(373.52.) (575.2)

Макалада дүйнөлүк адабияттагы автобиографиялык чыгармалардын алгачкы негиздөөчүлөрү, алгачкы автобиографиялык чыгармалардын мазмуну жана жанрдык өзгөчөлүгү жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: автобиографиялык проза, мемуар, адабий сынчы, эпопея, очерк, биограф, өмүр баян, автобиографиялык мотив, Кайра жаралуу доору.

В статье речь идет об основателях автобиографических произведений в мировой литературе, о содержании и жанровых особенностях первых автобиографических произведений.

Ключевые слова: автобиографическая проза, мемуар, литературный критик, эпопея, очерк, биограф, автобиография, автобиографический мотив, эпоха Возрождения.

In the article its spoken about founders of autobiographical work in the world literature, about content and genre peculiarities of first autobiographical work.

Key words: autobiographical prose, memoirs, literary critic, epic, essay, biography, autobiography, autobiographical motif, epoch of Renaissance.

Адабият боюнча сабактардын негизи болуп чыгарманы окуу эсептелет. Адабият адам менен коомдун бүтүндөй көп кырдуулугун чагылдырууга жөндөмдүү. Мына ушул өнүгтөн караганда жетектөөчү роль прозага таандык болот. Проза, бир жагынан, адам психологиясынын бүтүндөй тереңдиги менен көп түрдүүлүгүн ачып берсе, экинчи жагынан, адамдын дүйнө менен, коом менен, тарых менен болгон бай байланышынын татаалдыгын ачып берет.

Мындай караганда проза өтө ар түрдүү: кичинекей миниатюрадан тартып көп томдуу эпопеяга чейин, сүрөттөөчү очерктер менен курч сюжеттүү повесттерден татаал философиялык-психологиялык чыгармаларга чейин – ушунун баарын өзүнө камтыйт. Мына ушул ар түрдүүлүк кыргыз жазма адабиятынын прозалык чыгармаларына да мүнөздүү.

Жазуучу жөн гана турмушту сүрөттөбөйт. Адабий образ жана бүтүндөй көркөм чыгармачылыкты чагылдыруунун татаал актысы. Адабий чыгармадагы жашоо – бул сүрөткер андап-сезип, өз башынан кечирген жашоо. Мына ошондуктан сүрөткердин көз карашына, анын инсанына сөзсүз көңүл буруу керек.

Автобиографиялык проза мектеп программасында орчундуу орунду ээлейт. Азыркы мезгилде адабияттаанууда автобиографиялык прозанын көптөгөн проблемалары каралууда, булардын чечилиши мугалимге белгилүү болууга тийиш.

Аристотелдин «Поэзия бир топ жалпы нерсе жөнүндө айтса, тарых жалгыз нерсе жөнүндө айтат» деген ою цивилизация менен адабияттын тарыхында ондогон, жүздөгөн жолу тастыкталып да, четке кагылып да жүрүп олтурду, анткени адабиятка, искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле, өзгөрмөлүүлүк мүнөздүү, бул өзгөрмөлүүлүк адамдын, элдердин, дүйнөнүн көп кырдуу жана динамикалуу жашоосун өздөштүрүү муктаждыгы менен шартталган.

Кылымдар кыйырында адабият бирде жалпы нерсени сүрөттөөгө, бытыенин негиздерин философиялык жактан маңыздоого ыктаса, бирде жалгыз нерсе жөнүндө баяндоого ыктоо менен, өзүнө мүнөздүү болгон функциясын да, тарыхтын функциясын да аткарып келет, анткени адабият, искусство сыяктуу эле, тарых менен, адам фактору менен ажырагыс байланышта турат, анын сүрөттөөсүнүн фокусунда сөзсүз адам турат.

Сөз өнөрү эки башталыштын: көркөм кыялдануу менен фантазиянын жана тарыхый чындык менен фактынын айкашынын негизинде өнүккөн, булардын катышынан чыгарманын структурасы, бүтүндүгү, кайталангыстыгы, баарынан мурда, жанрдык-түрдүк өзгөчөлүктөрү, анын идеялык-тематикалык бөтөнчөлүгү, автордук жекече стили көз каранды болот.

Аристотель өзүнүн «Поэтикасында» тарыхчынын функциялары (реалдуу нерсе жөнүндө айтып берүү) жана акындын функциялары (мүмкүн болгон нерсе жөнүндө айтып берүү) жөнүндөгү ой жүгүртүүсү – тарыхый чындык менен көркөм чындыкты, факты менен кыялданууну айрымалоодогу алгачкы кадам.

Азыркы батыш илиминде автобиографиялык чыгармаларды изилдөө акыркы мезгилдерде салтка айланып, приоритеттүү багыттардын бири болуп калды. Мунун башталышына 1956-жылы француз сынчысы Ж.Гюсдорфтун «Автобиографиянын шарт-

тары менен чектери» аттуу макаласы негиз салган. 1971-жылы француз изилдөөчүсү Ф.Лежен «Франциядагы автобиография» деген чакан китебинде автобиографиялык жанрга алгачкы жолу аныктама берген, ал азыркы мезгилде автобиографияны окуп-үйрөнүү тармагындагы белдүү адис болуп калды.

Азыркы илимде автобиография тууралуу бирдиктүү пикир иштелип чыга элек. Бул феномен адабияттаануу боюнча изилдөөлөрдө бир топ ырааттуу каралат.

Автобиографиялык прозанын калыптануу процесси З.А. Алейникова, В.Андреев, С.Бочаров, С.Н.Бунин, Г.Вдовин, О.С.Гребенюк, Г.Г.Елизаветина, Е.М. Иванова, С.В. Ковыршина, Н.А. Кожина, Т.Г. Колядич, Р.В. Комина, Н.К.Костенчик, А.В. Лавров, М.А. Литовская, Ю.М.Лотман, Н.А.Николина, А.А.Панченко, М.К.Плюханова, А.М.Рапчин, И.И. Смольникова, И.Ю.Фоменко сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде каралган.

Адабияттаанууда автобиография «адабий прозалык жанр: эреже катары, автор тарабынан өз өмүр баянынын ырааттуу сүрөттөлүшү» деп түшүнүшөт. [1]

Автобиография жанрынын пайда болушу боюнча окумуштууларда түрдүү пикирлер бар, себеби айрым изилдөөлөрдө ага орус адабияты негиз салган деп изилденсе, башка адабияттарда – анын башталышы дүйнөлүк адабиятта жатат. Автобиографиялык жанрдын калыптанышын изилдөөчүлөр тарабынан тарыхый доорлор – антикалык мезгил, орто кылымдар, XVIII–XIX кк. жана XX к. болуп бөлүнөт.

Бул жанрды терминологиялык жактан белгилөө 1809-ж. Р.Саути тарабынан киргизилген.

Кээ бир окумуштуулар автобиография жаңы мезгилде [2] гана пайда болду деген версияга ыкташат. Бирок автобиография баяндоонун өзгөчө жанры катары абдан эрте, кийинки антикалык мезгилде пайда болгон. Муну автобиографиянын грек сөздөрүнөн келип чыккандыгы деле көрсөтүп турат: *autus* – өзүм, *bios* – жашоо, *grapho* – жазам.

Ушул мезгилге, б.а. эски замандын акыркы жана биздин замандын алгачкы кылымдарына чейин адамдардын турмушунда аныктоочу ролду салт, жалпы кабыл алынган эрежелерге баш ийүү ойногон, мисалы, грекполисинде, Египет жана Вавилон падышалары аныктаган мыйзамдарга баш ийишкен.

Автобиографияга кандайдыр бир өлчөмдө Чыгыш падышаларынын салтанаттуу жазуулары да өбөлгө болгон, алар өздөрүнүн жеңишин даңазалашкан, бирок мында өмүр жолун жазуу тууралуу сөз болушу мүмкүн эмес. Мындай тексттер так аныкталган эрежелерге баш ийип, тигил же бул падышага тиешелүү сыртта болгон окуялар тууралуу баяндаган.

Таасын каармандарга антикалык биографтар кызыгышкан. Грек-рим дүйнөсүндөгү турмушту

сүрөттөөдөгү белгилүү чыгармалар философ жана биограф Плутархка тиешелүү. Байыркы Грециядагы жазуучу жана аскер Ксенофонт «Жүрүш» деген өз китебинде миндеген грек-жалдануучулардын өз мекенине кайтып келишин, мындай укукту Персиянын падышасы Кирден жеңип алышкандыгын үчүнчү жактын атынан айтып берет.

Юлий Цезарь да өзүнүн аскердик эрдиктерин сүрөттөп жазганы белгилүү. Чыныгы автобиографиянын негиз салуучусу катары Байыркы Римдин императору Марк Аврелийдин китебин эсептөөгө болот. Бул баяндоодо автордун руханий жан дүйнөсү жөнүндөгү ой-толгоолор аз эмес. Христиан дининин таралышы да адамдарды акыйкаттыкка түрткөн. Кийинки антикалык доордун белгилүү автобиографияларынын бири философ, ойчул, епископ Аврелий Августинге таандык. Анын «*Акыйкаты*» («*Исповедь*») балалык жана өспүрүм курак жөнүндө баяндоону камтыйт. Анын автобиографиялык китеби – ишенимди издөөнүн узак жолу, жан дүйнөнүн түйшөлүүсү.

Ошентип, бул антикалык чыгармалар, автобиографиянын жанр катары түптөлүшүнө салым кошкон менен, ошол эле учурда мемуардык чыгармаларга жакын турат. Мемуар – автобиографияга жакын жанр, бирок, мемуаристтер авторду курчап турган сырткы окуялар менен адамдарга көбүрөөк көңүл бурушат.

Орто кылымдар мезгилинде бир катар *акыйкаттар* пайда болгон, бирок бул чыгармалар диний дилбаяндарга жакын. X–XIII кылымдарда Европада чоң шаарлар пайда болгондугуна байланыштуу калктын саясий жана экономикалык турмушунда гана эмес, руханий чөйрөсүндө да өзгөрүүлөр болгон. Орто кылымдардагы шаар маданиятынын мүнөздүү белгилеринин бири дүйнө таануунун негизи катары акыл-эсти сунуштаган көз караш – рационализм болуп калган.

Ошентип, акыл-эстүү айрым адамдын, демек, анын ой жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүгүнүн мааниси өсө баштайт.

Дал ушул мезгилде француз философу жана диний адиси Пьер Абелярдын (1079-1142) «Менин мүшкүлдөрүмдүн тарыхы» деп аталган дагы бир жаркын автобиография болуп саналган китеби чыккандыгы мүнөздүү көрүнүш. Абеляр өзүнүн руханий жашоого болгон көз караштарын жашырган эмес. Аны динден четтеген адам катары айыпташкан, китептерин өрттөп салышкан. Пьердин өз түйшөлүүлөрүн сүрөттөп жазышы чындыгында баалуу.

Андан сырткары, Абеляр, Августинден кийин алты кылым өткөн соң өз турмушун сүрөттөөгө бел байлаган. Бирок, орто кылымдардын башындагы адам үчүн өз турмушу тууралуу аңгеме жан дүйнөнүн Кудайга кайрылуусун иллюстрациялоого гана тийиш болсо, XI–XII кылымдардын чегиндеги адам үчүн анын өз түйшөлүүлөрү баалуу. Дал ошондуктан

Абеляр өзүнүн окуучусу Элоизага болгон сүйүүсү жана экөөнүн башына түшкөн мүшкүл иштер тууралуу ачык-айкын айтып берет. Абеляр менен Элоиза дүйнөлүк маданияттагы бири-бирине жетпей калган атактуу сүйүшкөн жуптардын бири болуп калды, бирок, алар Тристан менен Изольдадан же Ромео менен Джульеттадан айырмаланып, реалдуу жашаган адамдар болуп саналат, Абелярдын автобиографиясында алар тууралуу эскерүүлөр сакталып калды.

Алгач караганда, автобиографияны жазуу үчүн материалды иргеп алуу ашыкча нерсе. Жөн гана өзү жөнүндө акыйкат айтып берүү керек. Бирок «акыйкаттык» жана «турмуш» деген түшүнүктөрдүн арасындагы диапазон өтө кенен. Адистер эсептегендей, чынчылдык автордун өзүнөн, анын философиялык аныктоолорунан жана, албетте, ал өзү пайдаланган көркөм ыкмалардан көз каранды [3].

Орто кылымдар доорун алмаштырган Кайра жаралуу доору үчүн айрым адамдын инсанына болгон кызыгуу абдан мүнөздүү. Ренессанстык философиялык агым болуп эсептелген гуманизм дүйнөнүн борборуна адам инсанын коюп, анын күнөөкөрлүгү жана санда жоктугу жөнүндөгү түшүнүктөрдөн баш тартуу менен, адамды акыл-эстүүлүгү, сулуулугу, күчтүүлүгү, илим менен искусствого ээ болгондугу үчүн даңазалоого өткөн. Ошондуктан Кайра жаралуу доорунда живописте портрет (жана автопортрет) деген жанрдын, ал эми адабиятта – лирикалык поэзиянын өнүгүшү бекер жерден эмес. Кайра жаралуу доорундагы адамдар маданияттын түрдүү чөйрөлөрүндө өздөрүн толугураак туюндурууга умтулушкан. Кайра жаралуу доорунун аталарынын бири италиялык акын Франческо Петрарка (1304-1374) да автобиография жанрын өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөндүгү символикалуу.

Кайра жаралуу доорунун адамы катары Петрарка үчүн өзүнүн автобиографиясын жаратуу да табигый көрүнүш эле. Алардын бири укум-тукумдарга жазылган кат формасында жазылып, автордун турмушунун сырткы окуяларын баяндайт. Экинчиси Блаженный Августин менен болгон диалог формасында жаралган да, Петрарканын руханий жашоосуна негизделип, анын адептик жактан өнүгүшүн, өзү менен өзү болгон ички күрөшүн сүрөттөйт.

Кайра жаралуу доору жана андан кийинки кылымдар да көптөгөн автобиографиялык чыгармаларды билет, анткени бул мезгилде айрым инсандын жана анын ички дүйнөсүнүн баалуулугу сөзсүз түрдөгү чоңдук болуп калган.

Жогорку кайра жаралуу доорундагы автобиографиялык чыгармалардын көрүнүктүүлөрүнүн бири – италиялык зергер жана скульптор Бенвенуто Челлининин (1500-1571) китеби. Бул, Бенвенуто Челлининин турмушу деп аталган чыгарманы ал улгаюуга жакын калган мезгилинде жазган. Чыгарма бул адамдын бүткүл күрдөөлдүү турмушун сүрөт-

төөнү камтыйт. Өзүнүн туулганын жана бала чагынан баштап, Челлини өз турмушун сүрөттөөнү дээрлик өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин жеткирген, мында ал өзүнүн башынан өткөргөн окуялардын баарысын – Рим папасынын алдындагы, француз королунун алдындагы, флорентий герцогунун алдындагы кызматтары жөнүндө, өзүнүн аскердик эрдиктери жөнүндө, сүйүү окуяларын, чырт-чатактарын, кылмыштарын, Ыйык Ангелдин сепилинде камалгандыгын, саякаттары жөнүндө, жана, албетте, өз чыгармачылыгы жөнүндө таң каларлык кызыктуу жана жандуу баяндаган. Челлининин автобиографиясы толугу менен анык эмес - автор мактанууга жана көбүртүп-жабыртууларга жол койгон, анын тастыктоолорунун баарына эле ынанууга да болбойт. Бирок, мындай ашыра мактануулар анын китебинин популярдуулугуна өбөлгө болгон. Бенвенуто Челлининин турмушу ошол кезде кабыл алынгандай, латын тилинде эмес, итальян тилинде жазылган, бул болсо автордун кеңири аудиторияга кайрылып жаткандыгын күбөлөндүрүп турат. Китеп алгачкы жолу 1728-жылы басылып чыгып, тез эле белгилүү болуп кеткен.

Челлининин автобиографиясы көпчүлүк европа тилдерине которулган (немец тилине Гете өзү которгон), 1848-жылы орус тилине биринчи жолу которулган. Челлининин индивидуальности менен баяндоосунун авантюралык мүнөзү автобиографиялык жанрды өнүктүрүүгө зор таасир көрсөткөн.

Автобиографиялык чыгармалардын дагы бир түрү, бир топ философиялык түрү да Кийинки кайра жаралуу доорунда, француз философу Мишель Монтендин китебине негизинде калыптанган. 1570-жылдын башында Монтень бардык иштерден алыстап, окуу менен алектенүү үчүн атайын жабдылган каанасы бар сепилине камалып алып, көп жылдар бою өз “Тажрыйбаларынын” үстүндө иштеген, алар 1580-жылы басылып чыгып, тез эле жаңы доордун окумдуу философиялык чыгармаларынын бирине айланган. Монтендин “Тажрыйбаларынын” автобиографиялык жанрды өнүктүрүүдөгү мааниси зор. Анын өзү жана өз тагдыры тууралуу ой жүгүртүүлөрү дүйнө жана адамдын андагы орду тууралуу ой жүгүртүүлөр менен айкалышкандыгы гана эмес, Монтень өзүнөн мурунку автобиография жаратуучулардан айырмаланып, өзүнүн демейкилигин баса белгилегендиги абдан маанилүү. «Мен ар кандай жаркырактардан арылтылган демейки турмушту жалпыга көрсөтүп жатам», - деп жазган ал. Ошентип, дүйнөлүк маданиятта биринчи жолу "ар бир адам жалпы эле адам тукумуна мүнөздүү болгон нерсенин бардыгына ээ" деген ой калыптанган, демек, анын өмүр баяны потенциалдуу окурмандар үчүн кызыктуу болушу мүмкүн.

Кийинки кылымдарда жазылган бардык автобиографиялар шарттуу түрдө экиге бөлүнүшү мүмкүн: 1)Челлининин үлгүсүндөгүлөр, б.а., автордун

бөтөнчөлүгүн баса белгилөөчүлөр; 2) авторлору кандайдыр бир өлчөмдө Монтенди тууроочулар.

Ушул эле мезгилде Эразм Роттердамский, Джероламо Кардано, Джон Беньян сыяктуу автобиографтар өз чыгармаларын жаратышкан. Автобиографиялык жанрдын гүлдөгөн мезгили – бул Агартуу доору.

Француз жазуучусу жана ойчулу Жан-Жака Руссонун “Акыйкаты” (“Исповедь”) автобиографиянын жанр катары өнүгүшүндөгү маанилүү этап жана көптөгөн тууроолордун булагы болуп калды. Философ-агартуучулардын бири, сентиментализмдин негиз салуучусу болгон Руссо дүйнөлүк философия менен адабияттын өнүгүшүнө зор таасир көрсөткөн. Табигыйлык менен жөнөкөйлүктүн культу, сезимди акыл-эске каршы көтөрүү, табият койнундагы жөнөкөй турмушту идеалдаштыруу – ушунун бардыгы адамдын ички дүйнөсүнө болгон кызыгууну туудурган. Руссонун чыгармаларынын көпчүлүгү адамдын сезимин изилдөөгө арналган. Адам табиятына болгон жаңыча көз караш Руссону, албетте, өз турмушун майда-баратына чейин сүрөттөөгө алып келмек. Ал 1766-1769-жылдары өзүнүн бөтөнчө чыгармасы – “Акыйкатты” жараткан. Мында, бир жагынан, ал өз жан-дүйнөсүн “эңшерип салган” сыяктуу эле. Көпчүлүк автобиографиялар Руссонун китеби сыяктуу «акыйкаттуулугу» менен айырмалана албайт, мында ал өзүн-өзү кандайдыр бир сыймыктуу кемсинтүү менен өз турмушун жазган, тескерисинче, керек болсо, жарамсыз кылык-жоруктарын да жашырган эмес. Ошону менен эле бирге “Акыйкат” – бул адам жөнүндөгү, анын курчап турган дүйнө менен, башка адамдар менен болгон мамилеси жөнүндөгү аңгеме. Китептин бир топ беттери жаратылышты лирикалуу сүрөттөөгө жана автордун сүйүү турмушу тууралуу аңгемелерге арналган, мында ачык-айкын сыр төгүү идеалдаштырылган образдар менен айкалышып кеткен. Ошол эле убакта “Акыйкат” Руссо өзүнүн чыныгы жана кыялындагы душмандарына айбат көрсөткөн памфлет болуп да эсептелет [4].

Автобиографиялык жанрдын өнүгүшүнө немец акыны Иоганн Гетенин эскерүүлөрү да ушундай эле күчтүү таасир берген. - *Менин бардык чыгармала-*

рым, бир чоң Акыйкаттын үзүндүлөрү гана, – деп айткан Гете.

Көптөгөн автобиографиялык мотивдер поэзияда да орун алган. Буга мисал катары Горацийдин «Сатиралары» менен «Арноолорун», Д.Байрондун «Чайльд-Гарольддун зыяратын», Дантенин «Жаңы турмушун» айтсак болот. [5]

Кээде автобиография жанрына ойлоп чыгарылган окуялар да киргизилген. Мында Д.Дефонун «Робинзон Крузо», Дж.Свифттин «Гулливердин окуялары», В.Скоттун «Роб Рой», У.Теккерейдин «Родерик Рэндомдун окуялары» сыяктуу чыгармаларын атоого болот. Бирок тескерисинче да болгон. Жазуучулар өз каармандарына өздөрү турмушта кезиккен сыноолордон өтүүнү сунушташкан. Мисалы, Ш.Бронтенин «Джейн Эйр», Г. Филдингдин «Амелия», М. Прусттун «Жоголгон убакытты издөө» аттуу чыгармалары, ошондой эле Л.Н. Толстойдун дээрлик бардык чыгармалары.

XIX-XX кылымдарда искусство ишмерлеринин да (Жорж Санд, Герберт Уэллс, Сомерсет Моэм), саясатчылардын да (Шарль де Голль, Уинстон Черчилль), ошондой эле жөнөкөй адамдардын да автобиографиялары пайда болгон, бирок мында көпчүлүк учурларда автобиография менен мемуарды айырмалоо бир топ кыйын.

Адабияттар:

1. Мильчина В.А. Автобиография // Литературный энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1987. - С.12.
2. Елизаветина Г.Г. Становление жанров автобиографии и мемуаров//Русский и западноевропейский классицизм. Проза. - М.,1988. - С. 235-262.
3. Манн Ю.В. О биографическом жанре // Октябрь. - 1956, №10. - С. 3-20.
4. Павлова С.Ю. Автобиография как литературный жанр // Проблема литературного диалога: Сб. научн. тр. - Саратов: Изд-во Латанова В.П., 2002. - С. 38-42.
5. Елизаветина Г.Г. Становление жанров автобиографии и мемуаров // Русский и западноевропейский классицизм. Проза. - М., 1988. - С. 235-262.

Рецензент: д.пед.н., профессор Муратов А.Ж.